

SPOL/ROD IZMEĐU TEORIJE ULJUDNOSTI I FEMINISTIČKE LINGVISTIKE

Kornelija Pinter

(Poslijediplomski doktorski studij kroatistike, Filozofski fakultet –
Zagreb)

Feministička kritika jezika, koja rekonceptualizira spol, i pragmalingvistici postavlja pitanje o redefiniranju spola (roda) i stereotipa o njemu. Prikazujući promjenu pristupa spolu/rodu, postavlja se pitanje mijenja li se ono i u pragmalingvistici. Raspravlja se o terminološkom određenju i o teoriji uljudnosti te o spolu kao dijelu konteksta uljudnosti u dosadašnjim pragmalingvističkim pristupima. S aspekta feminističke lingvistike i rodne teorije analizirana je uljudnost u dramskom diskursu, koji se pokazao zasićen dokazima o stereotipima i predrasudama o rodnom polariziranju.

Ključne riječi: uljudnost, spol, rod, stereotipi

UVOD

Feministička kritika jezika i u pragmalingvistici pronalazi plodno tlo za svoje rasprave o ženskom jeziku, njegovoj društvenoj uvjetovanosti, o važnosti konteksta "(...) o kojem ovise značenja jezičnih oblika i koji problematiku proširuje prema pojmu performativne 'činidbe' rodnih identiteta, pluralnih ženskosti, muškosti itd., a kroz koju postaje moguće promatrati ulogu konteksta kao jednog od impulsa koji uvjetuje početak odvijanja jezičnih promjena. To su ideje koje feministički pristup približavaju

pragmalingvistici” (Bertoša, 2005: 2). Upozoravanje na mogućnost/nužnost promjene pragmalingvističkog pristupa spolu/rodu predstavlja razlog i pobudu za pisanje ovoga rada. Feministička kritika jezika koja rekonceptualizira spol kao neupitnu sociolingvističku varijablu i pragmalingvistici postavlja pitanje o redefiniranju spola (roda) i stereotipa o njemu. Prikazujući promjenu pristupa spolu/rodu (koja je cilj svim feminističkim kritikama jezika, a pod čijim utjecajem svoj pristup spolu mijenja i sociolingvistika), postavlja se pitanje mijenja li ga i pragmalingvistika. Istraživanje razlika između muškog i ženskog retoričkog govorenja u političkom diskursu propituje stereotipe o rodnoj razlici i zaključuje kako mnogi retorički elementi karakteristični za politički diskurs ne ovise o rodnoj pripadnosti. S aspekta feminističke lingvistike i rodne teorije analizirana je uljudnost u govornim činovima u dramskom diskursu, koji se pokazao zasićen dokazima o stereotipima i predrasudama o rodnom polariziranju.

1.

TERMINOLOŠKO ODREĐENJE I TEORIJE ULJUDNOSTI

Pojam uljudnosti prenesen je iz anglosaksonskog govornog područja, odnosno iz područja prvih pragmatičkih rasprava o uljudnosti, i u terminologiju hrvatske pragmalingvistike, “jedne od najmlađih suvremenih lingvističkih izdanaka” (Kuna, 2002: 1). Iako je *politeness* preveden s nekoliko više ili manje prihvatljivih pojmova (uglađenost, otmjenost, pristojnost, profinjnost, civiliziranost, doličnost, susretljivost, odgojenost, prijaznost, damstvo, gospodstvo, viteštvo, plemenitost, ugodnost (Filipović, 1996: 824)), uljudnost je izabrana kao najbolji oblik i širi pojam kojim se misli na oblik pažnje (Simeon, 1969: 660), uljudan oblik izražavanja, u kulturi stečen način izražavanja obzira prema drugima (Marot, 2005: 55). Drugo nazivlje užu su pojmovi i tek su vrsta sociolingvističkog ponašanja u određenim javnim, (visoko) društvenim situacijama. Značenje uljudnosti slično je značenju pristojnosti “ukupnosti pravila ponašanja i izravnog ophođenja prihvaćene u određenoj sredini” (Anić, 1994: 795), te značenju pojma *politeness*: “ponašanje i govorenje u nekoj situaciji” (Marot, 2005: 55). Najznačajniji su teoretičari uljudnosti Geoffrey Leech, Paul Grice, Penelope Brown, Stephen Levinson, Shoshana Blum-Kulka. Prethodio im je Paul Grice sa svojom koncepcijom jezičnog komunikacijskog funkcioniranja zasnovanom na na-

čelu suradnje (cooperative principle) i njegovim maksimama.¹ U cilju opisa jezične komunikacije, kao interaktivnog odnosa dvaju ili više sudionika, uvodi načelo suradnje. Ono glasi: primjereno pridonesi razgovoru, na stupnju na kojem se događa, u skladu s prihvaćenim ciljem ili smjerom govorne razmjene u koju si uključen. U jezičnom se komuniciranju prepoznavanje govorne namjere zasniva na obostranom poznavanju i prihvaćanju načela suradnje i njegovih maksima. Ono što bitno određuje maksime načela suradnje jest da one podliježu mogućnosti izbora. Dakle, govornik može odlučiti hoće li slijediti navedene maksime. Ova odlika načela suradnje ističe njegovu nekonvencionalnost. Valja istaknuti Griceovo pridavanje važnosti namjeri u postizanju komunikacijskog efekta. Načelo suradnje trebalo bi izražavati osnovu govorne namjere i može se smatrati prvim jasno formuliranim pragmatičkim načelom. Geoffrey Leech u svoju analizu uvodi ne samo Griceovo načelo suradnje, nego i načelo uljudnosti. Odnos ta dva navedena načela glavni je predmet njegova zanimanja. Leech polazi od dviju primjedaba analizirajući domete i mogućnosti načela suradnje. U prvoj zamjera Griceu što pri usvajanju načela suradnje ne uzima u obzir raznolike vidove funkcioniranja jezika, a druga se temelji na neuniverzalnosti maksima načela (neke jezične zajednice ne primjenjuju neke maksime). Leech naglašava da je njegovo socio-pragmatsko motrište određeno zanimanjem za to kako različita društva primjenjuju konverzacijske maksime na različite načine (Leech, 1983: 82). Po njegovom mišljenju “ukoliko niste ljubazni sa svojim susjedom, komunikacijski kanal među vama će se prekinuti”.² Uloga načela uljudnosti se sastoji u tome da “očuva socijalnu ravnotežu i prijateljske odnose koji nam omogućuju da pretpostavimo kako su naši sugovornici prije svega spremni na suradnju”.³ Prema Leechovoj koncepciji komunikacijskog

¹ Načelo suradnje rukovodi se sljedećim maksimama: maksima kvantitete (učini svoj doprinos onoliko obavjesnim koliko se to zahtijeva i ne čini svoj doprinos obavjesnijim nego što je to potrebno), maksima kvalitete (supermaksima: neka tvoj doprinos bude istinit; ne reci ono za što vjeruješ da je lažno; nemoj reći ono za što nemaš potreban dokaz), maksima odnosa (budi relevantan), maksima načina (supermaksima: budi jasan, posebice: izbjegavaj nerazumljivost izraza; izbjegavaj dvosmislenost; budi kratak; budi točan). Navedene maksime predstavljaju osnove komunikativnog ponašanja potencijalnih sugovornika (Grice, 1987: 58: Logika i razgovor, u: *Kontekst i značenje* (ur. N. Mišćević / M. Potrč)).

² “To put matters at their most basic: unless you are polite to your neighbour, the channel of communication between you will break down, and you will no longer be able to borrow his mower” (Leech, 1983: 82).

³ “It could be argued, however, that the PP has a higher regulative role than this: to maintain the socialequilibrium and the friendlyrelations which enable us to assumethat our interlocutors are being cooperative in the first place” (Leech, 1983: 82).

diskursa načelo uljudnosti je “jače”, odnosno preduvjet je načela suradnje.⁴ “Relativnost poimanja uljudnosti zahtijeva od pragmatike da se odrekne uljudnosti u apsolutnom smislu” (Leech, 1983: 84). Stoga se norma koja određuje uljudnost utvrđuje za svaki pojedinačni tip ilokucije. Leech smatra da je upravo uljudnost pojam koji pruža mogućnost objašnjenja veza između načela suradnje i problema odnosa smisla i snage nekog iskaza (Leech, 1983: 84). Načelo uljudnosti određeno je kulturološkom i civilizacij-skom dimenzijom. Navodeći primjer razlike između britanskog i japanskog shvaćanja uljudnosti,⁵ Leech ističe važnost kulturoloških razlika koje treba uzimati u obzir zajedno sa spolom i dobi, pri određivanju razlika uljudnosti u svakoj pojedinačnoj situaciji. Istraživanje uljudnosti kao načela jezične komunikacije, polazi prvenstveno od onoga komu je poruka upućena (*addresse*). Asimetričnost je jedna od bitnih osobina uljudnosti: ono što je uljudno za slušatelja nije uljudno i za govornika, i obratno. Maksime uljudnosti⁶ objašnjavaju tu asimetričnost. Bit svih govornih strategija, koje su “ispod” načela suradnje i načela uljudnosti, jest težnja da se dosegne cilj neke konverzacije. “Ukoliko se želi sačuvati nekonvencionalnost pragmatičkih načela, onda se mora omogućiti kreativnosti u okviru govornih strategija” (Ostojčić, 2002: 16). Odnosno, potrebno je odrediti odnos komunikacijskog učinka i pragmatičkog načela šire od pukog prihvatanja da je određeni vid ponašanja poticajan za razvoj komunikacije u govornom diskursu. Načelo suradnje, kao i načelo uljudnosti, temelji se na pretpostavci da je govorna namjera usklađena s načelima društvenog ponašanja. Grice i Leech naglašava-

⁴ Ipak, odnos snaga između ova dva načela nije uvijek isti. Postoje i govorne situacije u kojima je načelo suradnje superiornije od načela uljudnosti. To su oni slučajevi, u kojima su sugovornici uključeni u zajedničku aktivnost u kojoj je razmjena informacija podjednako važna za obje strane. S druge strane, postoje i slučajevi gdje načelo uljudnosti do te mjere nadjačava načelo suradnje, da čak i maksima kvaliteta mora biti žrtvovana. Na primjer, izričući “bijeje laži” (*white lies*), to jest laži motivirane uljudnošću prema sugovorniku, mi dajemo prednost načelu uljudnosti pred načelom suradnje.

⁵ Britanci su iznimno uljudni kada od nekog traže uslugu; forme uljudnosti se u Japanu razlikuju kod muškaraca i žena: “For example, in Japan, the scale of politeness is exploited differently by women than by men, and (apparently) more by people in the western part of the country” (Leech, 1983: 84).

⁶ Maksime uljudnosti su: maksima takta (ne naudi drugome, poštuje interese i prava drugoga), maksima velikodušnosti (umanjuje vlastitu dobrobit (korist), povećava dobrobit drugomu), maksima suglasnosti (umanjuje nesuglasje, a povećava suglasje s drugima), maksima skromnosti (manje se hvali, a više kritiziraj (poriči) samoga sebe), maksima simpatije (umanjuje antipatiju, a povećava simpatiju između sebe i sugovornika).

vaju namjernost jezične komunikacije ostvarene govorom i stavljaju konvencionalnost na drugo mjesto (Ostojić, 2002: 16). Sva pragmatička načela ovisna su o dominantnom načelu uljudnosti. Prema Ostojić, načelo uljudnosti, kao i načelo suradnje, vrlo brzo pada na testu univerzalnosti. Komunikacijski se učinak ostvaruje i u krajnje neuljudnom govornom diskursu. Iako je djelovanje načela uljudnosti relativizirano tvrdnjom da je ovo načelo podložno izboru, a također i stupnjevito u svojim izvedbama, ostaje načelni stav da je uljudnost, u manjoj ili većoj mjeri, prisutna u svim govornim događajima (Ostojić, 2002: 17). Za postizanje komunikacijskog učinka bitna je potpunost govorne namjere. Ako se prihvati pojedinačnost kao bitna odrednica govorne komunikacije, onda načela govornog ponašanja mogu biti tek teorijski termini koji određuju polazište s kojeg se odvija istraživanje jezične komunikacije u govornom diskursu (Ostojić, 2002: 17). Penelope Brown i Stephen Levinson u teoriju uljudnosti uvode koncept “obraza”: “Kada se nekome obraćamo možemo se usmjeriti prema njegovu pozitivnom obrazu i primijeniti pozitivnu uljudnost (koja je odgovor na želju slušaoca da se drugima sviđa i da ga odobravaju) ili primijeniti negativnu uljudnost usmjerenu k negativnom obrazu slušaoca (kao odgovor na njegovu želju da ga se ne ometa u djelovanju, da se s njim ne postupa loše te da djeluje po vlastitom izboru)” (Marot, 2005: 56).

2.

SPOL KAO DIO KONTEKSTA ULJUDNOSTI

Pragmalingvistika osim značenja koje izriče govornik, proučava i kontekstualno značenje, te kako se više obavijesti prenese, no što se iskomunicira.⁷ Neke se pragmatičke studije bave analizom primjene načela uljudnosti s obzirom na spol. Janet Holmes tvrdi da su žene uljudnije od muškaraca, uživaju u govorenju i komunikaciji smatrajući je važnim sredstvom uspo-

⁷ “Unatoč atraktivnosti i širini proučavanja, ponekad se može učiniti kako je predmet te znanstvene discipline fluidan budući da se okreće nečemu što nije egzaktno (za razliku od formalnog opisa jezične strukture) jer se elaborira o tome što to ljudi imaju na umu kada komuniciraju. No, put do toga jest opis jezičnih oblika, ali takav koji uzima puno toga što je dotadašnje jezikoslovlje ignoriralo, a to je socijalna distanca i bliskost među govornicima, dob, spol, njihov položaj i uloga u društvenoj hijerarhiji, institucionalni pa i ideološki okvir u kojem se odvija komunikacija i dr. Značajan dio onoga što kažemo određen je našim društvenim odnosima, a jezična interakcija nužno je i socijalna interakcija.” (Kuna, 2009: 83–84)

stavljanja odnosa s prijateljima i bliskim osobama (Marot, 2005: 57). One rabe jezik da bi uspostavile, njegovale i razvile osobne veze dok je muškarcima jezik tek sredstvo prenošenja informacija: “Ukoliko uljudnost definiramo kao izraz brige za osjećaje drugih, žene uistinu možemo smatrati uljudnijima od muškaraca jer one vode više računa o afektivnim nego o referencijalnim aspektima uporabe jezika” (Marot, 2005:61). Ista autorica navodi rezultate istraživanja o primjeni strategija uljudnosti koja pokazuju da su žene uljudnije od muškaraca i imaju više obzira prema sugovornicima dok muškarci nastupaju s više autoriteta ne vodeći računa o reakciji sugovornika. Ni istraživanja najsvremenijih oblika komunikacije ne idu u prilog drugačijem pristupu od navedenih.⁸ Mogu li se rezultati ovakvih tvrdnji prihvatiti zdravo za gotovo? Mogu li se tvrdnje koje navodi Holmes i istraživanja koja spominje Marot o tome da su žene uljudnije od muškaraca uzeti kao valjane, ignorirajući feminističku lingvistiku koja o rodu govori, između ostalog, i kao o “fluidnoj varijabli koja se u različitim kontekstima i vremenima neprestano mijenja”. Zasiurno ne možemo ostati indiferentni prema pitanjima koja si postavlja feministička kritika jezika: Govore li muškarac i žena različito? Kako pripadnost spolu utječe na njihovo verbalno izražavanje? Kakav je odnos između strukture i upotrebe jezika u odnosu na spol govornika? Savić (2002) navodi kako su se ranija istraživanja, uglavnom etnografska, odnosila na opis upotrebe izoliranih elemenata govora, na izgovor, imeničke sufikse ili lične zamjenice, najčešće u nekim egzotičnim jezicima, a rjeđe u europskoj kulturi. Pritom se naglašavala razlika ili tipičnost muškog/ženskog govorenja i pisanja.⁹ Izgledalo je da su ovakve osobine očigledne i da ih ne treba posebno istraživati. Uzima li pragmalingvistika suvremena feministička istraživanja u obzir? Ako uzima, u kojem smjeru idu njezini pristupi spolu kao dijelu konteksta uljudnosti? Istražujući jezik, istražujemo čovjeka, stoga, sve što čini čovjeka trebalo bi biti uključeno u analizu jezika. Holistički pristup istraživanju jezika donosi nove rezultate i

⁸ Ista autorica navodi istraživanja koja pokazuju da u kompjutorski posredovanoj komunikaciji čak 68% poruka pripada muškarcima koje su uglavnom kategorične tvrdnje, neprijateljski nastrojene i uvredljive, te promoviraju važnost potpisnika poruke (čime zanemaruju maksimu skromnosti) (Marot, 2005: 61).

⁹ U opisima situacije u europskim jezicima podrazumijevalo se da žene govore čednim, svojstvenim, nelogičnim, govorom koji ima poseban rječnik iz kojeg se vidi da one izbjegavaju neuljudne i grube riječi (psovke), čuvaju konzervativnu formu jezika, i govore više od muškaraca (Savić, 2002).

u pragmalingvistiku. Dakle, unošenjem spoznaja “sestrinske”, feminističke lingvistike u pragmalingvistiku od nje se očekuju nove interpretacije spola kao konteksta uljudnosti i prihvaćanje dekonstrukcije seksizma u društvu. U nastavku slijedi prikaz pristupa spolu/rodu i jeziku u feminističkim kritika jezika i rodnoj teoriji.

3.

STEREOTIP O “MUŠKOJ” I “ŽENSKOJ” ULJUDNOSTI

“Da li je dovoljno biti žena, da bi se govorilo kao žena? Određuje li se to – ‘govoriti kao žena’, nekim biološkim stanjem, ili strateškom teoretskom pozicijom, anatomijom ili kulturom?” (Felman, 1991: 371). Pojavivši se prije tridesetak godina, feministička kritika jezika, kompleksna i raznolika i u teorijskim razmatranjima i u empirijskim istraživanjima, preživjela je podosta predmetnih i metodoloških promjena. Od osamdesetih godina, kada su se istraživanja sa ženskog jezika usmjerila prema širem pojmu roda i jezika, preko devedesetih, kada se feministička lingvistika bavila i istraživanjem jezičnog ponašanja svih supkulturnih zajednica koje se nazivaju *queer community*, sve do danas, ostao je jedan isti zajednički cilj – promjena.¹⁰ Butler (1990) govori o rodu kao o fluidnoj varijabli koja se u različitim kontekstima i vremenima neprestano mijenja. Toj feminističkoj autorici rod nije fiksna značajka osobe i ne mora se poklapati s biološko-genetskim karakteristikama. Iskustvo rodnog kulturnog identiteta, za Butler, nije prirodna danost, već društveno postignuće.¹¹ Nadahnuta radovima Johna R. Searla, Austinova sljedbenika, iznašla je svoju teoriju o rodu kao izvedbenom činu. Rodni identitet u vezi je s promjenjivim izvedbenim činovima, a granice

¹⁰ “Predlažući jezičnu reformu, koja će svjesno i planski uvesti promjene u jezik, feministkinje su svoje zahtjeve opravdale pretpostavkom da jezik nije neutralno sredstvo za reprezentaciju zbilje. Naprotiv, u jezik je upisana određena slika stvarnosti koja ne služi podjednako svim govornicima, nego im nameće određenu sliku svijeta podržavajući i ozakonjujući androcentrični pogled na svijet. U njemu su žene često jezikom negativno obilježene: upotreba je jezika prema ženama nastrojena seksistički i zato takvo jezično ponašanje treba zamijeniti neseksističkim s pomoću organiziranoga mijenjanja gramatičkih pravila i značenja leksičkih oblika.” (Bertoša, 2001: 4)

¹¹ “Ili riječima britanskoga sociologa Anthonyja Giddensa, spol se odnosi na ‘biološke ili anatomske razlike između muškaraca i žena’, a rod na ‘psihološke, društvene i kulturne razlike između muškaraca i žena’.” (Heffer, 2007: 167)

identiteta i njihove neograničene izvedbe ljudsko biće samo izabire. Reakcije na rodnu teoriju J. Butler pojavile su se u Njemačkoj, u kojoj do tada nisu bile poznate ni američke rasprave o razlici spola i roda, pa ni novija redefinirana teorija roda kao kulturnog proizvoda. Njemačka teoretičarka tijela Barbara Duden usprotivila se “obestjelesnjenju”, tj. “ženi bez utrobe”.¹² Od primjedaba koje feminizam upućuje sociolingvistici najjači je onaj koji se tiče njezina prihvaćanja roda kao neupitne varijable svrstane u ravnopravni odnos s ostalim govornikovim demografskim obilježjima (klasom, rasom i dobi). Ruth Wodak i Gertraud Benke osvrtno na dosadašnju praksu jezičnih istraživanja spolnih razlika drže da su ona često zasnovana na biološkome spolu ispitanika, bez širega konteksta jezičnoga ponašanja koji je, govoreći u sociolingvističkim okvirima, nasušno potreban i neprijeporan (Heffer, 2007: 167). Iako muško-ženske razlike u jezičnom ponašanju u proučavanim društvima postoje, Gal naglašava njihovu kulturalnu i društvenu konstrukciju koja stupnjeve razlika među ljudskim bićima transformira u kulturalno istaknute dihotomije muškosti i ženskosti (Bertoša, 2001: 2). Te su dihotomije društveno konstruirane, nisu prirodno uvjetovane jer se u različitim društvima te razlike korjenito razlikuju. Stoga, spolno utemeljene kategorije, koje čitavo društvo može svrstati u dvije grupe, zanemaruju činjenicu da se sadržaji tih kategorija neprestano mijenjaju u skladu s društvenim kontekstom (Bertoša, 2001: 2). Jezične navike i ponašanja uvjetovani su kontekstom, stoga je jasno kako je proučavanje promjenjivosti rodnog ponašanja u različitim situacijama važno i u viđenju jezičnih promjena. Rod nije jedinstveno jednodimenzionalno obilježje. Naprotiv, on ima različite primjene i učinke u različitim situacijskim kontekstima – rod se u njima na različite načine izvodi (Bertoša, 200: 3). Zaključci do kojih su neovisno jedna od druge došle Hall i Coates¹³ – promijenjena značenja kategorija roda žene i muškarca – navode na zaključak da sociolingvističke generalizacije o različiti-

¹² “S integritetom tijela nije se branilo samo žensko spolno tijelo, nego i mogućnost bilo kakvoga tjelesnoga identiteta. Na sličan način u obranu tijela od posvemašnje dekonstrukcije staje i Theresa Wobbe, koja ističe da je tijelo ‘apsolutna mjesnost’, da se iz društvenih odnosa možemo povući, ali da se ‘od vlastitoga tijela ne možemo odvojiti’.” (Oraić-Tolić, 2001).

¹³ “Kako su pokazala istraživanja Kire Hall (predstavljena u njezinu članku Lip Service on the Fantasy Lines), jezik može biti upotrijebljen za izvedbu društvenih identiteta, koji se ne poklapaju s individualnim biološkim karakteristikama. Rezultati Jennifer Coates koja je (na primjerima jezičnog izražavanja britanskih djevojaka i žena devedesetih godina) analizirala jezične manifestacije ženskosti pokazali su da nema jedinstvene izvedbe ženskosti, jedinstvenoga bivanja ženom.” (Bertoša, 2001: 3)

tim ženskim i muškim jezičnim oblicima gube svoju nekadašnju vrijednost i traže drukčije koncipirana jezikoslovna ispitivanja (Bertoša, 2001: 3). Rezultati istraživanja pokazuju kako su žene tijekom duge povijesti svoje podčinjenosti stvorile specifične govorne vještine koje funkcioniraju kao više ili manje uspješni pokušaji subverzije dominantnog, obično muškog autoriteta.¹⁴ Procjenjivanje istraživanja iz 70-ih godina¹⁵ o jeziku i spolu pokazuje da nije dovoljno dovesti u direktnu vezu neku jezičnu osobinu sa spolom, već je neophodno uzeti istovremeno u obzir i druge varijable kao što su starost, ili pripadnost socijalnoj grupi. “Prema nekim istraživanjima žene imaju strategije održavanja svog reda govorenja, razvijaju određene konverzacijske strategije pomoću kojih podržavaju ili pomažu temu koju je muškarac započeo”¹⁶ (Savić, 1995). Nakon brojnih istraživanja fonološkog, morfološkog i leksičkog sustava, kojima su se dokazivale ili opovrgavale razlike u jezičnom ponašanju muškarca i žene, ostala su važna dva dokaza o razlikama: fonetske razlike – u mnogim jezicima izgovor žena je “korektniji” od

¹⁴ “Primjeri su skupljeni s različitih krajeva svijeta i iz različitih povijesnih epoha, a pokazuju svoju višestruku dimenzioniranost koja uključuje različite jezične izraze: gestikulacije, kratke i dvosmislene, duge i eksplicitne izraze; zatim raznolike društvene kontekste: javne demonstracije, zatvorene susrete, intimne razgovore, plaćene izvedbe; i, na kraju, nekoliko stupnjeva subverzije dominantnog diskursa: od zatvorenih komentara do otpora i otvorenoga kritičizma.” (Bertoša, 2001: 4)

¹⁵ “Već sredinom 70-ih u sklopu ženskih studija pojavljuje se termin roda i rodni studija (od engleskoga gender, gender studies, latinski genus, hrvatski rod, rodni studiji). Prvotno gramatički pojam za određivanje imena (muški, ženski, srednji rod imenica, zamjenica i pridjeva), pojam se u američkoj feminističkoj kritici 80-ih razvio u opreci prema pojmu sexa. Razlika sex-gender nije u svim jezicima lako prevodiva. Jedna od urednica Metzlerova priručnika Rodni studiji (*Gender Studien*, 2000), Inge Stephan, ističe da je u njemačkom bolje zadržati engleski termin jer na raspolaganju stoji samo jedan pojam, Geschlecht, koji zbog korijena “schlecht”, loš, “ne pobuđuje nužno pozitivne asocijacije” (Stephan: 58). U hrvatskom se razlika sex-gender lako prevodi kao razlika između spola (biološki spol) i roda (kulturalni spol, različita shvaćanja spola u povijesti kulture). Pojam roda kao kulturalne konstrukcije podjednako je dobro funkcionirao u psihoanalitičkim i poststrukturalističkim raspravama o “simboličnom poretku”, ženskom identitetu ili ženskom pismu, kao i u društvenokritičkim analizama” (Oraić-Tolić, 2001).

¹⁶ “Interesantna istraživanja o dominaciji jednog od sugovornika određivanjem trajanja govorenja pokazala su da muškarci govore duže vremena kada jednom uzmu riječ. Strategija koju koristi muškarac je da češće prekida ženu za vrijeme njenog govorenja kako bi on uzeo riječ. Žene su češće prekidale sugovornika kako bi signalizirale da su razumjele o čemu se radi, da potvrde suglasnost, da pokažu sugovorniku da s njim sudjeluju u razgovoru i da ga zajedno grade, a ne da mu žele uzeti pravo govorenja. Rezultati ovakvih istraživanja govore i o statusu sugovornika u razgovoru. U spontanim razgovorima status muškarca je viši, muškarac se koristi takvim konverzacijskim sredstvima da izbori sebi viši status.” (Savić, 1995)

izgovora muškaraca i veća je raznovrsnost u intonaciji i akcentu kod žena nego kod muškaraca. Savić napominje kako nije dobro govoriti o stereotipnom govoru žene, već o stereotipnim aktivnostima koje žena obavlja¹⁷ jer njen govor prati ili odražava tu stereotipnost i ustaljenost (Savić, 1995). Istraživanja direktiva (koja su htjela saznati kada i zašto počinje drugačija socijalizacija žene u društvu, koja se reflektira na njezino jezično ponašanje) među djecom sasvim rane dobi, zatim u osnovnoj školi i sa starijom djecom, u američkoj sredini, među pripadnicima različitih rasnih skupina pokazala su da dječaci upotrebom naredbi potiču na natjecanje u igri, dok djevojčicama naredbe služe za poziv na suradnju i kooperaciju u igri.¹⁸ Druga istraživanja su pokazala da takve spolne razlike kod djece usmjeravaju i formiraju odrasli.¹⁹ Početkom 80-tih pojavljuju se i prve kritike radova nastalih u okviru teorije nedostatka (*deficite theory*). Novi pristup je u okviru *teorije različitosti* (*difference theory*), koja razlike između žena i muškaraca tumači kao posljedicu različite socijalizacije dječaka i djevojčica. Ovaj pristup označava se kao teorija razlika, ili teorija o *dvije kulture* (*two cultures theorie*). Predstavnica tog pristupa je američka sociolingvistica Debora Tanen. Od početka 90-ih, u razdoblju *teorija aktivnosti*, raspravlja se o onim osobinama jezika i govora žene i muškarca koji su vezani za aktivnost u danom kontekstu. Tek kad se detaljno opiše tko, kada, zašto, kako, na koju temu govori (piše), može se objasniti verbalno ponašanje žene i muškarca, budući da rod, odnosno spol, ne može biti izdvojen od drugih aspekata društvenog identiteta neke osobe. Novi okvir želi naglasiti važnost društvene moći kao inherentnog

¹⁷ Govoreći o fonetskim razlikama, Savić napominje kako su govorni registri povezani sa tipovima aktivnosti koji odražavaju podjelu rada među spolovima. Govori o spolno preferiranim aktivnostima i onima spolno isključenim (majka se angažira oko malog djeteta, pa njen govor upućen malom djetetu ima neke ustaljene osobine, kao što su povišena intonacija ili specifičan rječnik namijenjen razgovoru s malom djecom, a kada otac obavlja ove aktivnosti, u njegovom govoru ima neke sličnosti s govorom majke). Ova istraživanja potaknula su analizu jezika u kontekstualnoj upotrebi (Savić, 1995).

¹⁸ “Dječaci uspostavljaju i održavaju igru pomoću jasnih direktiva, dok djevojčice više predlažu ili sugeriraju zajedničke akcije, čime se ublažava naredba i ne pokazuje određeno pravo ili nadređenost prema onom drugom u zajedničkoj aktivnosti.” (Savić, 1995)

¹⁹ “Jedno je istraživanje pokazalo da odgajateljice na različite načine potiču dječake i djevojčice na upotrebu uljudnih fraza kao što su ‘hvala’, ‘izvolite’, ‘izvini’ i sl. pitanjem ‘Kako se kaže?’, odgajateljica podsjeća djevojčice da se trebaju sjetiti nečega što bi trebale, dok u istoj situaciji dječacima jednostavno daju model izgovarajući ‘hvala’. Time dokazuju da one same nisu sigurne da dječaci to zaista znaju, pa ovakvom strategijom zapravo nude model koji bi dječaci trebali imitirati.” (Savić, 1995)

dijela svake pojedinačne komunikacijske situacije (*social power theory*) u koju su sugovornici uključeni, pa se govor analizira kao sredstvo za izgrađivanje društvene strukture (Savić, 1995). Heffer, govoreći o promjenama koje je rodna teorija uvela u dosadašnju praksu jezičnih istraživanja spolnih razlika, koje su bile zasnovane na biološkom spolu ispitanik ističe uzimanje u obzir šireg konteksta jezičnog ponašanja, te uvođenje rodne raznolikosti i pluralizma muškosti i ženskosti. Rod je, za razliku od spola, pitanje izbora iz niza muškog i ženskog pluraliteta²⁰ (Heffer, 2007: 173). Odrastanjem postajemo rodno osviješteni, biramo rod kojem želimo pripadati. Osviještenost ponekad ostaje na razini podsvjesnog, a ne na osobnoj razini, tada okolina može biti ta koja ju nameće. Rodna je teorija narušila stereotipe, ustaljene društvenokulturno- psihološki utemeljene kognitivne modele muško-ženskih razlika. Ona je svojevrsni oblik jezične psihoanalize²¹ jer preispituje osviještenost o vladajućim ili prevladavajućim stereotipima o kulturom propisanim spolnim ulogama o društvenom poretku koji stvara rodne razlike. Kada ovladavamo jezičnim sposobnostima, od malena učimo kako u govornoj zajednici proizvoditi muškost ili ženskost te time održavamo društveni poredak koji stvara rodne razlike. Danas je svijest o stereotipima razvijenija i stalno napreduje: “Govornik uvidom u neku društvenu pojavu i preslikom njezinih obilježja na svoju mentalnu semantiku, tj. na ona semantička obilježja dane pojave koja su u njegovoj mentalnoj pohrani, poseže za stereotipom. U brzini rasudbe (ili površnim zaključivanjem) govornik ne pokriva sva semantička obilježja promatrane pojave nego samo ona najdominantnija, ona koja su uvećana do apsurdna, pa čak i na granici pretjeranosti” (Heffer, 2007: 170). Zato on proizvodi onaj jezično-društveni izraz, tj. potvrđeni obrazac koji mu se u toj pojavi čini najprikladnijim, najprepoznatljivijim, a koji može biti istovjetan stereotipu, ali i tek njemu nalik. Taj proizvod, krnji oblik stereotipa, nazvan je *stereotipoidom* (Heffer, 2007: 169). Ovim se novim nazivljem pokušava odraziti ono što činimo kad nešto izgovorimo, što se tada odvija u našim glavama, a što u glavama primatelja naše poruke i

²⁰ “Ili riječima britanskoga sociologa Anthonyja Giddensa, spol se odnosi na ‘biološke ili anatomske razlike između muškaraca i žena’, a rod na ‘psihološke, društvene i kulturne razlike između muškaraca i žena’.” (Heffer, 2007: 167)

²¹ “Stereotip se ovdje promatra kao jezično-društveno stanje, tj. činjenica, i kao jezično-društveni proces, tj. događaj koji govornom komunikacijom u sebi spaja jezik, društvo i različite psihologije (jezika, društva i individualnu) te u konačnici proizvodi rečeno stanje.” (Heffer, 2007: 169).

jesu li to identični procesi. Ovakvim pristupom otkrivamo kako stereotipi postaju filteri za percepciju i tumačenje svijeta, društva, kulture, ali i psihologije društva i pojedinca. Stoga je i u pragmalingvističkim analizama (za istraživanje međuodnosa jezičnoga oblika, društvenih okolnosti i govornikovih i slušateljevih psiholoških motrišta i stanja) “muške” i “ženske” uljudnosti dobrodošao uvid o trenutku posezanja za stereotipom.

4.

UMJESTO ZAKLJUČKA: TKO JE U AGONIJI ULJUDNIJI
LAURA ILI LENBACH I KRIŽOVEC?

S aspekta feminističke lingvistike i rodne teorije analizirana je uljudnost u govornim činovima u dramskom diskursu.²² Kao korpus za oprimjeravanje Pišković je uzela fiktionalni dijalog iz Krležine drame “U agoniji”. Iz rodne perspektive autorica je nastojala prikazati primjenjivost feminističke kritike jezika i u analizi dramskog diskursa. Dramski diskurs pokazao se zasićen dokazima o stereotipima i predrasudama o rodnom polariziranju što vidimo kod Lenbacha:

LENBACH: “Ona, prije svega, nije nikakva grofica, nego sasvim obična guvernant” “Bagaža ruska, samo od intriga i laži živi taj skot emigrantski!” “Kako smije takva ruska kreatura da takve laži širi!”

LENBACH: “Nije moj stan nikakav bordel za stare lezbijke! [...]ne ću da trpim nikakve lezbijske Rendez-vous-Orte u svojoj kući!” “Da bi ta vaša princesse Volodarskaja mogla tamo tjerati svoje lezbijske poslove, zato ja moram na ulicu!”

Laura izražava bunt protiv svog društvenog statusa, no daje i sliku ženske podređenosti. Perlokucija ovog govornog čina, odnosno Laurin namjeravani psihološki učinak je izazvati Lenbachovo žaljenje uspoređujući njihove oprečne staleške pozicije. Formulacijom pitanja Laura izražava nemoć i očaj zbog njenog podređenog položaja te potiče Lenbachov odgovor kojim će potvrditi njen stav. Mogli bismo reći da ona ovdje poštuje načelo uljudnosti, iako se ne drži svih njegovih maksima (npr. ne drži se maksime suglasnosti, iako suglasnost, naizgled, postavljanjem pitanja i tražeći Lenbachovo potvrđivanje svojih tvrdnji, želi povećati, pitanja ostavlja retoričkim):

²² Pišković, T. (2007) Dramski diskurs između pragmalingvistike i feminističke lingvistike.

LAURA: "Nisam li postala šnajdericom? Nisam li u ovoj trafici od jutra do mraka, ne sagibam li se pred nekakvim minderwertig licima čitave dane?; meni je već dosadilo da obaram oči pred svojim frajlama; Ti ipak ne moraš nekakvim današnjim ministrovicama govoriti 'milostiva', 'ekscelencija' i biti ima na uslugu kod probanja toaleta!"

Laurino obraćanje Križovcu potvrđuje našu prethodno izrečenu tvrdnju kako je ovaj dramski diskurs, ovaj fikcionalni dijalog, pun dokaza o stereotipima i rodnom polariziranju:

LAURA: "Trebao si da govoriš istinu! Trebao si da mi kažeš: pardon, oprosti..."

LAURA: "Molim te, ali molim te ozbiljno, odgovori mi iskreno, bez hintergedankena, bez učtivosti, bez formalne svoje prilagodljivosti [...]; Daj priznaj, molim te, progovori [...]."

LAURA: "I ako ti u ovaj tren ne progovoriš, ako ne progovoriš neposredno, neposredno, iskreno, ja ću od te tvoje konvencionalnosti poludjeti ovdje, na ovome mjestu."

LAURA: "Ti si uopće suviše učtiv, te mi se čini da ti od te svoje pretjerane učtivosti ne govoriš istinu! Da! Sve tvoje riječi, tvoj način, sve je to neistinito, patvoreno [...] a što onda, ako si ti jedno neistinito lice?; [...] ja mislim da si ti glup!; Ja pak držim da ti nisi samo neiskren, ti si prilično naivan i neinteligentan! Ja, direkt blöd!"

KRIŽOVEC: "Ti se zaglušuješ sama teškim riječima, to su živci, to je uzbuđenje!; Ma nisu potrebne tako teške riječi, Laura, molim te! Ti si u afektu, ja shvaćam da ti mentalno promatraš sve suviše subjektivno. [...] Ti zaoštruješ svaku moju pojedinu riječ!; To su sve egzaltacije, Laura! Ti si uzrujana, ti si u afektu, ti si u temperaturi, bilo bi najbolje da legneš, da telefoniram po doktora, da uzmeš broma, dijete...; Čemu opet te egzaltacije? Ti preuveličavaš! Svaku moju riječ i gestu ti krivo tumačiš!; To je živčana logika!"

Teatralnom, namještenom igrom u kojoj se Laurin, Lenbachov i Križovčev govor uklapa u jednostavnu podjelu na ženski i muški (žensku i mušku uljudnost) i potvrđuje ju do te mjere da dolazi do zasićenja koje reprezentira stereotip dihotomije muškosti i ženskosti i time prouzrokuje njihovo prepoznavanje. Neizbježno prepoznavanje koje nas dovodi i do samog Krleže i razotkriva njegovo stereotipiziranje muško-ženskih odnosa proizašlo iz njegovih opsesija (nerazjašnjenih odnosa spram majke²³). Jednaka znatiželja i slični motivi kao i Pišković (propitati sličnosti i razlike muškog i ženskog jezika, pa i svoj vlastiti pristup feminističkoj kritici jezika

²³ Kulundžić, Z. (1988: 214) Tajne i kompleksi Miroslava Krleže.

i stereotipnim vjerovanjima o rodnom polariziranju) ponukali su i fonetičarku Kišiček²⁴ da uspoređi žensku i mušku retoriku. Istražujući razlike između ženskog i muškog retoričkog govorenja u političkome diskursu, provjeravala je stereotipna vjerovanja o uvjetovanosti ženske i muške retorike karakterom govornika. Rezultati ove retoričke analize pokazali su postojanje razlika između muškaraca i žena u učestalosti korištenja određenih argumenata, retoričkih smicalica i logičkih pogrešaka. No, autorica ovog rada zaključuje kako su mnogi retorički elementi karakteristični za politički diskurs, a ne ovise o rodnoj pripadnosti. Za razliku od istraživanja koja su proučavala odnose jezika i spola (iako su uzeli u obzir da nije dovoljno dovesti u direktnu vezu neku jezičnu osobinu sa spolom, već je neophodno uzeti istovremeno u obzir i druge varijable kao što su starost, ili pripadnost socijalnoj grupi) danas je proučavanje jezika i roda složenije, no osvještenije i odgovornije. Pitanje, koje je u doticanju feminističke kritike jezika, rodne teorije, propitivanja stereotipnih modela muško-ženskih razlika i sociolingvističkih i pragmalingvističkih pristupa spolu/rodu u pozadini raslo, jest: Nismo li se upleli u “manifestaciju feminističke paranoje” (Eckert-McConnell-Ginet 2006: 1) ili u kaos beskrajnih individualnosti/identiteta koji “probija” institucionalnost i konvencionalnost jezika?²⁵ Unoseći prividan nered u pragmalingvističko načelo uljudnosti, feministička kritika jezika (i sama kompleksna i raznolika u teorijskim razmatranjima i empirijskim istraživanjima) potiče promjene u prihvaćanju roda kao neupitne varijable svrstane u ravnopravni odnos s ostalim govornikovim demografskim obilježjima (klasom, rasom i dobi).

Valja nam zaključiti kako je promjena pristupa rodnom polariziranju pronašla plodno tlo i u pragmalingvistici. Ustrajavanjem na interdisciplinarnosti kao temeljnom metodologijskom počelu (Kuna, 2002: 252) pragmalingvistika će se pokazati ne samo kao samostalan i ustrajan, nego i znatiželjan i oprezan proučavatelj kontekstualnog značenja. Zasiurno će i

²⁴ Kišiček, G. (2008) Usporedba ženske i muške retorike u politici.

²⁵ “Moderna je kultura u svom projektu emancipacije postavljala pitanja o slobodi: pojedinca, građanina, nacije, klase, umjetnosti, a napokon i žena. Postmoderna je kultura kroz žensku raspravu otkrila pitanje o identitetu. (...) Identitet je u modernoj kulturi bio neprobojan i tvrd poput vrućih granica ograđenih bodljikavom žicom. Prelaženje tih granica nosilo je u sebi smrtnu opasnost ili uopće nije bilo moguće. Identitet je u postmoderni postao sjenovit i prohodan poput mekih granica na kojima ne treba ni osobna iskaznica. Pa ipak, koliko god bile nevidljive, granice identiteta nisu beskrajne. One su poput vlastite kože — ne mogu se mijenjati bez rizika.” Oraić-Tolić, D. (2001)

pragmalingvistika pristupajući spolu/rodu kao dijelu konteksta uzeti u obzir sve spoznaje do kojih su došle feministička lingvistika, sociolingvistika, rodna teorija i sve manje ili više srodne discipline koje zapažaju i analiziraju promjene u društvu (a samim time i u jeziku). Pragmalingvistika koja navodi na proučavanje kontekstualnog značenja usmjerava nas da ne budemo “realistični” čitači koji istinu nalaze na razini “prirodnog”, jednostavno danog, odmah spoznajnog, već da prepoznamo, spoznajemo, postavljamo pitanja, razotkrivamo.

LITERATURA

- Bertoša, M. (2001): *Jezične promjene i feministička kritika jezika*, “Revija za sociologiju” 23(1–2)
- Brown, Brown, P. and Levinson, S. (1987): *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butler, J. (1997): *Performative Acts and Gender Constitution. An Essay in Phenomenology and Feminist Theory*, u K. Conboy, N. Medina, S. Stanbury (ur.) *Writing on the Body*. New York: Columbia U. P.
- Eckert, Penelope, Sally McConnell-Ginet (2006): *Language and Gender*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Felman, S. (2001): *Žene i ludilo, kritička obmana*, “Kolo”, Časopis Matice hrvatske 2, ljeto 2001. Naklada Matice hrvatske. Zagreb. str. 371–387
- Filipović, M. (1996) : *Englesko hrvatski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb
- Grice, P. (1987): Logika i razgovor, u: *Kontekst i značenje* (ur. N. Mišević / M. Potrč), Izdavački centar Rijeka: Rijeka, 55–67
- Heffer, H. (2007): *Biološka i društvena kategorija roda u rodnoj teoriji i rodna teorija stereotipa*, “Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje”, 33 (2007), 165–175
- Holmes, J. (1995): *Women Men and Politeness* Longman: London/ New York
- Kišiček, G. (2008): *Usporedba ženske i muške retorike u politici*, “Govor”, XXIV, 2 (2008), 189–201
- Kulundžić, Z. (1988): *Tajne i kompleksi Miroslava Krleže*, Ljubljana SZS “Emonica”-TDS-SKD-“Guliver”
- Kuna, B. (2002), Pintarić, Neda: *Pragmemi u komunikaciji*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu. “Jezikoslovlje” 3.1-2 (2002), 227–266
- Kuna, B. (2008): *Uljudnost i njezini učinci u komunikaciji*, “Lingua Montenegrina”, br. 3, str. 81–93
- Leech, Geoffrey N. (1983): *Principles of pragmatics*. Longman:London/New York
- Levinson, Stephen C. (1983): *Pragmatics*, Cambridge University Press
- Marot, D. (2005): *Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji*, “Fluminensia”, god. 17 (2005) br. 1, SU. 53–70

- Pišćković, T. (2007): *Dramski diskurs između pragmalingvistike i feminističke lingvistike*, "Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje", 33 (2007), 325–341
- Simeon, R. (1969): *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I-II, Matica hrvatska, Zagreb

INTERNETSKI IZVORI

- Oraić-Tolić, D.(2001): *Muška moderna i ženska postmoderna*, "Kolo", 2(2001) u: www.matica.hr/Kolo/kolo0201.nsf/AllWebDocs/postm (12. veljače 2009.)
- Ostojić, T. (2002): *Principi jezičke komunikacije*, Jugoslovenski bibliografski institut Beograd u: <http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/fid/V/d11/document> (12. veljače 2009.)
- Savić, S. (1995): *Jezik i pol u*: http://www.zenskestudie.edu.yu/index.php?option=com_frontpage&Itemid=1 (6. veljače 2009.)

SUMMARY

SEX/GENDER – BETWEEN THEORY OF POLITENESS AND FEMINIST LINGUISTICS

Kornelija Pinter

Feminist criticism of language is the one which reconceptualizes sex and questions pragmalinguistics about redefining sex (gender) and stereotypes about it. By showing the change of the approach towards sex/gender, there also arises the question about the possibility of recognizing these changes in pragmalinguistics. Terminological determination and theory of politeness have been discussed, as well as sex as part of the context of politeness in the so far pragmalinguistic approaches. From the aspect of feminist linguistics and gender theory, politeness in drama discourse, which turned out to be saturated with proofs of stereotypes and prejudice concerning gender polarization has been analysed.

Key words: politeness, sex, gender, stereotypes

Primljeno 10. svibnja 2009.